

FLEXIBEL OF KARAKTER?

MARLI HUIJER

perverse prikkels

Voormalig staatssecretaris Jack de Vries is een nieuw leven begonnen, met een nieuwe liefde, nieuwe bezigheden en een nieuwe verblijfplaats. Hij legde zich niet neer bij de weg die voor hem uitgestippeld leek, maar koos met zijn nieuwe liefde voor een nieuwe, ongewisse toekomst. De Vries had de moed om zijn leven een radicale wending te geven. Een flexibel mens.

De media hebben zijn verhaal op een andere manier verteld: De Vries is door zijn vrouw vanwege een affaire met zijn adjudante het huis uitgezet, wat het einde van zijn politieke carrière inluidde. Wie als spindoctor de waarde van het gezin bepleit, is ongeloofwaardig als hij zelf geen karakter toont in verleidelijke situaties. Een CDA'er hoort de rug recht te houden als hij door een ander dan zijn echtgenoot seksueel wordt geprikkeld. De Vries heeft geen karakter.

Wanneer het gaat over het aannemen van bonussen, het aftrekken van hypotheekrente door rijken, het omzeilen van bezuinigingen door medisch specialisten, het blootstaan aan verleidingen van alcohol en drugs of de verkoop van dikmakende voedingsmiddelen, spreken we niet over karakter maar over 'perverse prikkels'. De politiek erkent in die gevallen dat er krachten in en buiten onszelf zijn die we maar zeer ten dele beheersen. De wetenschap dat bonussen mensen hebzuchtig maken, is voor de meeste partijen reden om hen tegen die prikkels te beschermen.

De politieke neiging om perverse prikkels weg te willen nemen is onderdeel is van een breder cultureel proces waarin we minder vertrouwen op karakter, en steeds meer anticiperen op de perverse krachten die mensen op het verkeerde pad brengen. Karakter, zoals dat geëist wordt van De Vries, kan een lastige sta-in-de-weg zijn in een samenleving die hoge waarde hecht aan innovatie, vernieuwing en flexibiliteit. Werkgevers staan zelden te juichen wanneer werknemers zich principieel verzetten tegen vernieuwingen. Liever heeft men flexibele mensen die het oude probleemloos loslaten, die een ontslag of afscheid aangrijpen als 'een nieuwe kans', of zelf al enthousiast op zoek gaan naar vernieuwing en innovatie. Opnieuw beginnen wordt meer gewaardeerd dan trouw aan het bestaande.

Maar hoe houd je mensen die flexibiliteit prefereren boven trouw in het gareel? Van mensen die voortdurend moeten switchen, mag je niet verwachten dat ze karakter tonen. De bestrijding van wat nu 'perverse prikkels' heet lijkt het antwoord te zijn op de karakterloosheid van de moderne, flexibele mens.

Perverse prikkels

Wat zijn 'perverse prikkels'? Hoe komt het dat dit begrip steeds vaker wordt gebezigd? Een korte rondgang door de digitale krantenbank *LexisNexis* leert dat de term 'perverse prikkels' in de jaren negentig van de vorige eeuw nog nauwelijks wordt

gebruikt. In de landelijke dagbladen komt het hooguit één of twee keer per jaar voor, en dan vooral in de betekenis van ongewenste financiële prikkels in de gezondheidszorg.

Pas in 2002 wordt 'perverse prikkels' vaker in de landelijke dagbladen genoemd: zo'n dertien keer. Vanaf dat moment neemt het gebruik jaarlijks toe, om in 2009 al zo'n 100 keer voor te komen. Perverse prikkels worden nu vooral in verband gebracht met bonussen en andere financiële prikkels die slecht zijn voor de economie. Perverse prikkels zijn prikkels die mensen aanzetten tot hebzucht, tot kortetermijnwinsten en tot het nemen van onverantwoorde risico's.

Ook buiten de economie duikt het begrip 'perverse prikkels' op. Zo wordt de publicatiedruk in de wetenschap betiteld als een perverse prikkel om irrelevante artikelen te publiceren; leaseregelingen worden beschouwd als prikkels om zo veel mogelijk kilometers te rijden; en in de financiering van universiteiten en hogescholen wordt de gewoonte dat men meer geld krijgt naarmate er meer studenten inschrijven als een perverse prikkel beschouwd om massale, maar middelmatige opleidingen aan te bieden.

'Perverse prikkels' worden in het hedendaagse taalgebruik opgevat als prikkels, ingebouwd in systemen, regelingen of gewoontes, die mensen aanzetten tot gedrag dat funest is voor de economie of de samenleving.

>

NIET DE MENS BESLIST WAT GEZOND OF PERVERS IS, MAAR DE MARKT.

De oplossing van het probleem van perverse prikkels wordt gezocht in het wegnemen van die prikkels: mensen moeten beschermd worden tegen krachten die hen tot ongewenst gedrag brengen. Daarnaast worden nieuwe, ‘gezonde prikkels’ geïntroduceerd. Gezonde prikkels zijn prikkels die mensen disciplineren tot gedrag dat juist gunstig uitwerkt op de economie en de samenleving.

Hoe weten we of een prikkel pervers of gezond is? Een belangrijk deel van de prikkels die we nu ‘pervers’ noemen, zijn aanvankelijk geïntroduceerd als gezonde prikkels: bonussen werden ingevoerd om toptalent in het bedrijfsleven binnen te halen. Op die manier hoopte Nederland een rol van betekenis te blijven spelen in de steeds verder globaliserende economie. Ook in de wetenschap wilde Nederland internationaal scoren. Wetenschappers moesten geprikkeld worden om meer, en vooral meer internationaal, te publiceren. Ook de strijd om studenten werd indertijd door de overheid als een gezonde prikkel beschouwd om universiteiten en hogescholen tot hogere prestaties op te drijven.

Dat gezonde prikkels perverse prikkels kunnen worden betekent dat een prikkel niet van zichzelf gezond of pervers is. Het hangt van de omstandigheden – meer specifiek, de staat van de economie – af of een prikkel pervers of gezond wordt genoemd. Prikkels waarvan we menen dat die gezond zijn voor de economie en de samenleving, kunnen op de lange termijn verkeerd uitwerken, en dan in onze ogen tot perverse prikkels worden. Met menselijke autonomie heeft dit alles weinig van doen. Niet de mens beslist wat gezond of pervers is, maar de markt, en in het kielzog daarvan de politiek. Of mensen een goed of slecht karakter hebben, doet niet ter zake. Het gaat er in het spreken over perverse en gezonde prikkels om te voorkomen dat mensen op een perverse manier worden geprikkeld tot economisch of

sociaal ongewenst gedrag. Of ervoor te zorgen dat zij op een gezonde manier worden geprikkeld tot gewenst gedrag.

Flexibilisering en karakter

De achtergrond van dit denken in termen van prikkels wordt gevormd door de toenemende aandacht voor flexibilisering, innovatie en vernieuwing. In neoliberale, modern-kapitalistische samenlevingen wordt van mensen verwacht dat ze zich voortdurend flexibel opstellen, continu openstaan voor verandering, op elk moment iets nieuws willen beginnen, en bereid zijn om zich keer op keer aan te passen aan de veranderende eisen van de markt.

Binnen de spanning die in elke cultuur bestaat tussen voortdurende verandering en onverbidelijke constanten, gaat de aandacht nu vooral uit naar de veranderingen die mogelijk zijn. Zo heeft elke zichzelf respecterende krant wel een serie over ‘carrièreswitches’ of ‘keerpunten’ in het leven. In bijlagen staan interviews over een nieuw leven na het ontslag of over een op latere leeftijd gevonden liefde. En er zijn enthousiasmerende gidsen voor werknemers die na een leven in loondienst als zelfstandige zonder personeel beginnen.

Klaarblijkelijk heeft de moderne cultuur meer oog en meer ruimte voor veranderingen gekregen. De mens is, zoals de Amerikaanse socioloog Richard Sennett al in 1998 constateerde, flexibel geworden. De keerzijde van die toegenomen flexibiliteit is volgens hem de uitholling van het karakter: van iemand van wie verwacht wordt dat hij op elk moment bereid is om op te stappen en elders opnieuw te beginnen, mag je niet verwachten dat hij zich verantwoordelijk voelt voor zijn werkgever, zijn relatie of zijn buurt.

De flexibele mens ontbreekt het aan de tijd die nodig is om een karakter te vormen, zoals Aristoteles al leerde. We krijgen karakter niet mee met de geboorte, maar verwerven het door gewoontes. De ervaring dat het prettig is om moedig te zijn, stimuleert om ook een volgend keer moedig te zijn, waardoor we op de lange duur een moedig mens worden. Karakter is niet uit boekjes te leren, het vergt oefening en herhaling. Maar juist die tijd voor gewoontevorming is er niet in een samenleving waarin iedereen voortdurend van woonplaats, werk, werktijden en relaties verandert. Een ouder kan een kind wel vertellen wat trouw of loyaliteit is, maar als het kind door verhuizingen niet kan ervaren wat het is om trouw te zijn aan vriendjes, zal trouw geen gewoonte worden.

De flexibele mens denkt en handelt op de korte termijn. Mensen met karakter passen daar niet in: klokkenluiders, directeuren die voor langetermijnwinst gaan, wetenschappers die inhoud waarderen boven kwantiteit of bestuurders die bonussen weigeren, worden niet geëerd maar gemarginaliseerd. Karakter is iets voor helden uit een ver verleden geworden. Zo vertelt Thomas Rosenboom in zijn in 2001 verschenen roman *Publieke werken* over Walter Vedder, een Amsterdamse vioolbouwer die zich aan het einde van de negentiende eeuw verzet tegen de sloop van zijn historische huisje aan de Prins Hendrikkade. Vedder weigert zich neer te leggen bij het besluit van de stadsbestuurders om er het kolossale nieuwe Victoria Hotel neer te zetten. Zijn strijd is vergeefs, het Victoria Hotel wordt gewoon om zijn huisje heen gebouwd. Erger nog, op de dag van de opening valt Vedder tijdens een onverwachte ontmoeting met de hoteleigenaar op het dak van het hotel naar beneden. De moraal van het verhaal past bij de tijd waarin het boek verscheen: karakter is iets voor laatnegentiende-eeuwse helden, waarna ze weerloos werden tegen de economische drang tot vernieuwing.

Sennetts voorspelling dat de toenemende flexibilisering tot uitholling van het karakter leidt, is ruim tien jaar later zozeer werkelijkheid geworden, dat politici van links tot rechts het woord karakter alleen nog in de mond nemen als het om overspel gaat. Wanneer het in de economie of de samenleving mis gaat, er een financiële crisis uitbreekt, wordt de oorzaak niet langer gezocht in karakter- of wilswakte van mensen, maar in perverse prikkels die in systemen of organisaties zijn ingebouwd.

De mens wordt daarmee tot een speelbal gemaakt in het krachtenveld van perverse en gezonde prikkels. Hij wordt een flexibel mens, die bereid is om altijd weer opnieuw te beginnen. Zo iemand als De Vries. Maar als we van die flexibele mens toch karakter eisen, dan kunnen we er niet omheen dat wanneer innovatie en flexibiliteit in toenemende mate de continuïteit ondermijnen, deze zelf perverse prikkels worden.

MEER

Marli Huijer is bijzonder hoogleraar Filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en lector Filosofie aan de Haagse Hogeschool. Met Reinjan Mulder schreef zij *Opnieuw beginnen. Meta-morfosen in het bestaan*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam (genomineerd voor de shortlist van de Socrateswisselbeker 2010).